

Enkele trends op het gebied van de vrije tijd

DR. Q. M. VAN BIJSTERVELDT*

Een vast onderdeel van elke toekomstverkenning is de verwachte sterke toename van de beschikbare vrije tijd. In dit artikel gaat de auteur na in welke vorm deze vrijetijdstoename zich zou kunnen voordoen en welke trends in de vrijetijdsbesteding mogelijk of waarschijnlijk zijn. De auteur verwacht onder meer een sterke toename van het mediagebruik, een verschuiving van geldintensieve naar tijdsintensieve vrijetijdsactiviteiten en een toenemende verscheidenheid in de wijze waarop de vrije tijd wordt besteed. Verder zou de wijze waarop persoonlijke kwaliteiten in de vrije tijd tot ontwikkeling worden gebracht een relatief belangrijke statusbepalende factor kunnen worden ten opzichte van de functie die men vervult of de luxe die men zich kan permitteren.

Inleiding

De uitnodiging van de redactie om de fantasie de vrije loop te laten t.a.v. de vrijetijdsbesteding van de toekomst, vermag mij niet te verleiden om op een al te speculatieve toer te gaan. Er zijn juist met dit onderwerp al te veel voorgangers die mist in gegaan om nog verder aan de reputatie van een zekere argeloosheid bij sociologen mee te werken. Wij zitten bij voorbeeld nog altijd te wachten op het „rijk van de vrijheid” dat Marx zag gloren, David Riesman moest de hoopvolle verwachtingen t.a.v. vrijetijd van zijn „lonely crowd” van 1948 al in 1964 weer teleurgesteld inslikken in *Abundance for what?* 1) en de optimistische visie die Dumazedier in de jaren zestig van Friedmann erfde heeft nog altijd niet tot de door hem voorziene vrijetijdsmaatschappij geleid. Niettemin moet men zich nu toch serieus gaan afvragen of de ongeveer 40.000 uren werken per jaar die Fourastié in 1965 berekende voor de periode 2020–2050 zich niet veel eerder zullen aandienen 2).

Ik wil me veiligheidshalve maar liever baseren op actuele kwantificeerbare trends en mij in mijn voorspellingen niet verder wagen dan de jaren negentig. Het risico dat de huidige trends té gedateerd zullen blijken, neem ik maar. Mijn visie leidt toch al tot een heel andere samenleving dan die van Orwells onnipresente Big Brother.

De huidige trends

Ik vat de huidige trends kort samen om ruimte te sparen voor de hoofdzaak. De ontwikkeling van het arbeidsbestel blijft beslissend voor die van de vrijetijd en zijn besteding, al zal voor steeds meer mensen de invloed van het werk niet meer zo direct zijn. In de jaren tachtig zijn er globaal drie varianten mogelijk:

- een lineaire voortzetting van wat nu gebeurt. Het NEI rekent in zijn recente analyse van de arbeidsmarkt tot 2000, bij een arbeidstijdverkorting (atv) van 0,5% per jaar met 1,5 tot 2 mln. werklozen, plus 1 mln. arbeidsongeschikten 3);
- er komt een drastische arbeidstijdverkorting van minstens 20 tot 40%. De bedrijfstijd blijft op zijn minst gelijk. Volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) houden we met 20% na 1990 nog minstens 1,25 mln. werklozen over 4). Volgens het NEI is een atv van 40% nodig om het aantal werklozen tussen 1990 en 2000 tussen de 0,25 en de 0,5 mln. te houden;
- de atv wordt hoofdzakelijk ingevoerd voor de lagere- en middelbare-beroepsgroepen; de hogere functies blijven de facto minstens 40 uur werken en zullen navenant worden betaald.

Het niveau van het besteedbaar inkomen en de verschillen daarin zullen voor de vrijetijdsbesteding even verdragende gevolgen hebben als de beschikbare tijd. In de eerste variant rekenen de onderzoekers van het NEI met een terugval van het reëel beschikbare looninkomen per werkende met 2,5% per jaar, hetgeen op een daling van 20 à 25% komt in 1990 t.o.v. 1980 5). De inkomens van de niet-werkenden zullen uiteraard minstens zoveel teruglopen. In de tweede variant zou het inkomensverlies per werkende, afhankelijk van enkele beslissingen omtrent looncompensatie, bedrijfstijd en financieringstekort, aanzienlijk (36%) tot matig zijn in 1990 (15%) en 2000 (5%) 6). Er zijn dan wel gemiddeld veel meer inkomens per huishouding. Er is een groot inkomensverschil tussen huishoudingen en alleenstaanden.

In de derde variant zijn de inkomensverschillen waarschijnlijk nog groter, het niveau blijft alleen voor hogere-beroepsbeoefenaren die veertig uur werken minstens op peil. Ondertussen gaat de individuele koopkrachtdaling gepaard met een even grote vermindering van het collectieve welvaartsniveau in de vorm van publieke voorzieningen en faciliteiten, zeker van die welke vooral voor de vrijetijdsbesteding dienst doen.

Er zijn nog enkele trends te noemen die de toekomst zullen beïnvloeden, zoals:

- de komst van allerlei nieuwe communicatie- en informatiesystemen. In welke mate de bevolking zich de nieuwe apparatuur kan aanschaffen om hieraan mee te doen, hangt uiteraard af van het beschikbare inkomen, maar tot voor kort bleek mediaconsumptie een negatieve bestedingselasticiteit te bezitten 7);
- deze trend gaat in de toekomst wellicht niet op voor het particuliere vervoer. De ruimtelijke mobiliteit wordt te duur;

* Hoofdmedewerker subfaculteit Sociaal-Culturele Wetenschappen van de Katholieke Hogeschool te Tilburg. Coördinator van het Centrum voor Vrijetijdskunde te Breda.

1) David Riesman, *The lonely crowd*, 1948 en *Abundance for what?*, Doubleday & Co., New York, 1964.

2) Jean Fourastié, *Les 40.000 heures; inventaire de l'avenir*, Laffont, Paris, 1965.

3) G. den Broeder, J. A. M. Heyke en J. de Koning, *De arbeidsmarkt tot 2000*, *ESB*, 2 november 1983 en 9 november 1983.

4) C. A. de Kam, *Op weg naar twee miljoen werklozen*, *Intermediair*, 23 september 1983.

5) G. den Broeder, J. A. M. Heyke en J. de Koning, op. cit., blz. 1008, tabel 2.

6) Idem, blz. 1042.

7) J. C. van Ours, *Mediaconsumptie; een analyse van het verleden, een verkenning van de toekomst*, WRR Voorstudies en achtergronden, nr. M.15, 's-Gravenhage, 1982, blz. 115.

- het al maar toenemende ontwikkelingsniveau van de bevolking wordt door het moderne mediagebruik nog meer gestimuleerd en omgekeerd. Er wordt steeds meer informatie verwerkt op steeds gevarieerder manier;
- de demografische ontwikkeling vertoont een voortschrijdende ontgroening en vergrijzing. De steeds meer met leeftijd verbonden geraakte leefstijl en consumptiepatronen verschuiven wat trendsetting betreft van de jongeren naar de middelbare-leef-tijdsgroepen;
- met de materiële versoering hangt o.a. samen de verschuiving van de sociaal-culturele waarden. Weliswaar verandert de dominante consumentistische levensinstelling niet in een altruïstische levensinstelling, maar de levenshouding wordt toch actiever en meer op zelfproductie en persoonlijke verwerkelijking gericht.

Wanneer we dan na deze aanloop een sprong maken in de toekomst, is het zaak niet te hoog te gaan zweven maar ons op de grond te blijven oriënteren. Het meest concreet blijft het dan als we eerst veranderingen in de vrijetijdsactiviteiten beschrijven. Daarna kan men proberen daarin globale trends te zien. Het meest ongrijpbaar blijft de subjectieve waarde die dit alles zal hebben voor de burger.

Veranderingen in vrijetijdsactiviteiten

We baseren ons bij deze schets op de uitkomsten van het recent verschenen tijdbudgetonderzoek van het SCP 8). Daaruit wordt nog eens duidelijk dat vrijetijd in feite heel wat meer omvat dan openlucht recreatie en toerisme. Ik beperk me overigens hier tot wat gemeenlijk „echte” vrijetijdsbesteding heet. De vormen van informele arbeid e.d. laat ik aan anderen over. Zij zullen overigens steeds meer van de niet loonarbeidstijd gaan opeisen.

Wat betreft de verandering van de vrijetijdsbezigheden dan, valt uit de tegenwoordige trend op te maken dat vooral het *mediagebruik*, dat nu al bijna 38% van de gemiddeld 45 uur per week echte vrijetijd vraagt, in de toekomst ingrijpend zal veranderen. Nu al blijkt dat zowel mannen als vrouwen die korter dan normaal werken disproportioneel meer tijd aan media besteden. Als de huidige situatie model staat voor de situatie waarin sprake is van een toekomstige algemene arbeidsduurverkortening (onze eerste variant), zoals Knulst stelt, zou voor de thans minstens 40 uur werkende mannen het mediagebruik van gemiddeld 16,6 uur per week oplopen tot 17,8 uur (dus een toename van 1,2 uur) voor de 20-30 uur werkenden; voor vrouwen is er een stijging van 0,6 uur 9).

Men mag echter verwachten dat over een tiental jaren de arbeidsduurverkortening zich vooral zal voordoen bij de oudere leeftijdsgroepen in de vorm van deeltijdarbeid of vervroegde pensionering. Omdat mediagebruik duidelijk blijkt toe te nemen met hogere leeftijd zal het effect van deze arbeidstijdverkortening ook sterker optreden in de vorm van nog meer mediagebruik. Hoger-opgeleiden en ook jongeren blijken echter in steeds mindere mate audiovisuele media te gebruiken en omdat zij in de toekomst waarschijnlijk ook hun feitelijke arbeidstijden minder verkort zullen zien, zal het receptieve mediagebruik daar niet zo duidelijk toenemen, te meer niet omdat deze groep ook anderszins blijft geeft van een gevarieerder en actiever vrijetijdspatroon. Er wordt bij voorbeeld ook meer gelezen door deze groepen en dat zal zeer waarschijnlijk niet verminderen 10).

In het geval van een massaal blijvende werkloosheid (de derde variant) zal het mediagebruik in al zijn vormen door de werklozen boven-proportioneel toenemen zoals dat nu al het geval blijkt te zijn bij gepensioneerden en arbeidsongeschikten. Gepensioneerde mannen kijken nu al gemiddeld 7½ uur per week langer tv dan de gemiddelde Nederlander en besteden zelfs het dubbele van diens tijd aan lectuur (5½ uur meer). De niet-werkenden *onder de 65 jaar* vertonen een vergelijkbaar beeld, al is het opmerkelijk dat zij, evenals de werkende mannen, tussen 1975 en 1980 minder zijn gaan lezen en tv kijken terwijl de gepensioneerden dat duidelijk meer zijn gaan doen 11). Wij komen op dit symptoom nog terug.

Meer dan van de toename van de beschikbare tijd, zou van de verruiming van het media-aanbod mogen worden verwacht dat het gebruik ervan wordt gestimuleerd, met name door de uitbreiding van de visuele mogelijkheden, omdat de beperkte zendtijd van de televisie nu nog limiterend werkt. Verruiming van het aanbod bestaat in uitbreiding van zendtijd en in de uitbreiding van de gebruiksmoge-

lijkheden van de bestaande of van nieuwe apparatuur. Daarover hebben Schoonderwoerd en Knulst onderzoek gedaan. Van alle onderzochte wijzigingen aan de aanbodzijde (meer zendtijd, meer kanalen, abonneetelevisie, lokale of regionale omroep, video en teletekst) zal volgens hen alleen een uitbreiding van televisiezendtijd overdag het publiek kunnen verleiden tot een intensiever gebruik van de televisie 12). Ik voeg hieraan toe dat in geval van meer mid-dagtelevisie en bij een arbeidstijdverkortening in de vorm van een kortere werkdag of werkweek dit ook voor de werkenden tot meer tv kijken e.d. zal leiden zoals dat al in landen gebeurt waar meer zend-tijd is.

In het door ons veronderstelde geval van ongelijke verdeling van de arbeidsduur (de tweede variant) zal de langstwerkende en best-betaalde groep werknemers het tekort aan kijktijd weer kunnen compenseren door met behulp van de voor deze groep financieel ook toegankelijker video-apparatuur selectiever met het tv-aanbod om te gaan, maar in het algemeen zullen zij gezien hun interesses toch de minst kijklustigen blijven. Het komt ons van verdragende betekenis voor of de bedoelde apparatuur of de nieuwe gebruiksmogelijkheden wel of niet voor velen toegankelijk zullen zijn. Ook al blijkt thans dat video alleen maar tot verandering van het kijkmenu leidt in de zin van nog meer populair amusement dan al het geval was 13), zijn er ook tekenen die erop wijzen dat van de media een actiever gebruik gaat worden gemaakt. Zowel video als lokale omroep stellen de kijker in staat niet alleen consument te zijn, maar ook (mede-)producent van de gewenste informatie. Dit actieve gebruik van de nieuwe twee-wegsystemen zal leiden tot het ontstaan van nieuwe contact- en groepsvormen.

Vanaf het begin van het televisietijdperk is het toenemend kijkgedrag wel gepaard gegaan met het afnemen van de sociale contacten en het uitgaan. Niettemin nemen deze bezigheden nog altijd het grootste deel van de vrij beschikbare tijd in beslag; de huiselijke con-

8) W. Knulst en L. Schoonderwoerd, *Waar blijft de tijd; onderzoek naar de tijdsbesteding van Nederlanders*, Sociale en Culturele Studies 4, Sociaal en Cultureel Planbureau, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1983.

9) Idem, blz. 115, tabellen 5.2.A en 5.2.B.

10) L. P. H. Schoonderwoerd en W. P. Knulst, *Mediagebruik bij verruiming van het aanbod*, WRR-serie Voorstudies en Achtergronden, nr. M4, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1982.

11) *Sociaal en Cultureel Rapport 1982*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1982, blz. 139, tabel 8.2.

12) L. P. H. Schoonderwoerd en W. P. Knulst, *op cit.*

13) Idem.

tacten bijna een kwart en het uitgaan \pm 9%, terwijl allelei hobby-, sport- en recreatie-activiteiten veelal ook niet solitair worden bedreven 14).

Of alleen door een massale arbeidsduurverkortung in de toekomst zoveel meer tijd aan sociale contacten zal worden besteed is moeilijker voorspelbaar dan het mediagebruik. Op korte termijn blijkt de extra vrijetijd in alle modaliteiten van atv tot een geringe intensivering van de huiselijke omgang te leiden en lijkt o.a. het mediagebruik hierbij concurrerend op te treden 15). In een verdere toekomst met voor de meesten hooguit dertig uur werken per week zal o.i. de vorm waarin atv wordt doorgevoerd bepalend zijn voor de mogelijkheden tot sociale omgang. Een verkorting per dag zal voor de huiselijke interactie weinig meer verschil opleveren dan de extra tijd die ervoor vrijkomt, toestaat. Een verkorting per week zal echter zeker leiden tot meer informele contacten met derden, zowel in de vorm van huiselijk verkeer als van allerlei omgang buitenshuis, waarbij de duurdere uitgaansvormen (zoals het horecabezoek) meer de invloed van de koopkrachtdaling zullen ondergaan dan de goedkopere vormen. Vooral de weekend-verblijfsrecreatie zal tot meer contactmogelijkheden leiden, omdat men er in zijn „second home” meer tijd voor heeft en er minder alternatieve tijdsbestedingen mogelijk zijn.

Een zo vergaande reductie van de arbeidstijd als deeltijdarbeid of vormen van ploegendienst (bij voorbeeld drie dagen werken per week bij verlengde bedrijfstijd), waaraan bovendien steeds meer leden van de huishoudingen aan zullen deelnemen (met name de vrouwen), zal juist in de huishoudens met meer verdieners de huiselijke omgangsmogelijkheden flink beperken, zoals dat nu met de traditionele ploegendienst al het geval is. Het zal aanleiding geven tot meer uithuizige contacten, vooral onder de werkende vrouwen. Het aanbod van voorzieningen zal zich geleidelijk hierop gaan instellen. Met name de openingstijden zullen op dit vrijetijdspatroon worden afgestemd.

De invloed van vervroegde pensionering of van werkloosheid op de omgangsmogelijkheden is moeilijk te voorzien. Enerzijds leidt het verlies van het werk kennelijk voor velen tot een soort isolement en ook vaak tot huiselijke spanningen, ondanks of dankzij (?) de overmaat aan vrijetijd. Daar komt bij dat voor deze groepen de koopkrachtdaling extra door zal werken op de bestedingsmogelijkheden. De combinatie van meer-tijd-en-minder-geld-dan-anderen zal echter stimulerend werken tot het aangaan van samenwerkingsvormen, ruilrelaties of tot het meer gebruik maken van collectieve voorzieningen, ook al blijkt dat laatste bij de huidige niet-actieven nog niet het geval te zijn 16). Er komen echter nu allerwegen velerlei initiatieven van de grond die in tijdsbestedings- en ontmoetingsmogelijkheden voor niet-werkenden moeten voorzien. Er onstaat geleidelijk een „niet-actieven”-cultuur zoals er honderd jaar geleden een arbeiderscultuur is ontstaan.

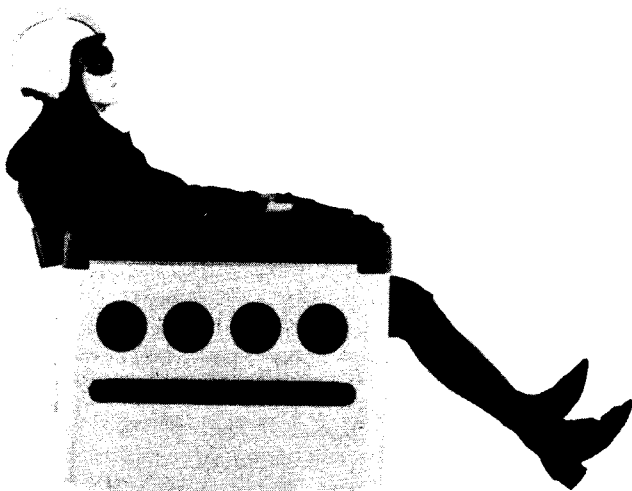
Het streven naar nieuwe groepsvormen ten behoeve van de vrijetijdbesteding zal in de toekomst niet alleen bij de niet-werkenden bestaan. Zoals al werd gesuggereerd zal de vraag naar minder dure ontmoetingsmogelijkheden buitenshuis toenemen. Dit is niet alleen

een gevolg van de verminderde inkomens, maar ook van de demografische ontwikkeling. De toenemende gezinsverduunning, de gezinsontbinding, de vergrijzing en het gedwongen of zelf-gekozen alleen staan zal de behoefte aan niet-huiselijke contacten zeer versterken. Dit alles waarschijnlijk nog extra in de hand gewerkt door de contactarme wijze waarop wij in de toekomst zullen produceren. Er komt dus een weerslag op de privatiseringstendens waaraan onze vrijetijdsbesteding zo onderhevig was.

Deze ontwikkeling mag men ook verwachten rond de steeds gevarieerder wordende uitingsvormen van hobby, doe-het-zelf of andere creatieve of praktische activiteiten en vooral van de sport. Dat de hobby en persoonlijke liefhebberijen in de toekomst nog verder zullen toenemen in soort en deelneming en vooral intensiteit lijkt ondanks het stereotype geklaag over massacultuur en modieuze uniformiteit in de vrijetijdsuitingen ons meer dan waarschijnlijk. Hoewel de fysieke en mentale belasting van de arbeid voor velen eerder minder dan meer zal worden, treden er in de werksituatie wel uniformeringsprocessen op als gevolg van de technologische innovatie. Deze zal als reactie een meer persoonlijke zelfgekozen besteding van de eigen tijd meebrengen, te meer omdat de hogere scholingsgraad en diversiteit van opleidingen die mensen hebben genomen, meer in de eigen tijdsbesteding tot uitdrukking zullen komen. Als arbeidsduurverkortung daarvoor dan ook nog meer tijd brengt, lijkt een groeitrend waarschijnlijk.

Daar zijn nog enkele redenen voor te geven. Door de optredende financiële beperkingen zal de toekomstige vrijetijdsbesteder zich niet meer in staat zien om zoveel mogelijk aan alle gangbare activiteiten tegelijk mee te doen, zoals dat tot nu toe meer en meer het geval was geworden. Het type gulzige en jachtige recreant, zoals Linder die beschreef, zal zich tot een minderheid beperken 17). Men zal worden genoodzaakt zich meer te specialiseren in een of enkele favoriete bezigheden. Dat zullen bij voorbaat niet de meest kostenintensieve, maar afhankelijk van de beurs en tijd, de meer tijdsintensieve bezigheden zijn. Men ziet nu dan ook de gemiddelde tijd besteed aan hobbies meer stijgen dan het aantal hobbyisten 18). Dat wordt nog versterkt door de vermoedelijke stagnatie van het doe-het-zelf-werk. Deze zeer breed beoefende vorm van vrijetijdsbesteding (die in 1982 nog door ruim de helft van alle lagen van de bevolking werd beoefend) en bij elkaar meer manjaren in beslag neemt dan de hele professionele bouwnijverheid, gaat met relatief hoge uitgaven gepaard en blijkt sinds 1980 dan ook gevoelig te zijn voor de koopkrachtdaling. Daarbij komt het teruglopen van nieuwbouw, van verhuizingen en van de koop van een eigen woning, waarmee het doe-het-zelfen vooral is verbonden 19). De hoge kosten van een vakman zullen in de toekomst er toe leiden dat een groter beroep op het ruim beschikbare en goedkopere aanbod van werkwilligen uit het „zwarte” circuit wordt gedaan. Dit alles leidt ertoe dat ook in de toekomst het doe-het-zelfen eerder verder zal afnemen dan toenemen. Niettemin is de laatste tien à vijftien jaren de ambitie voor ambachtelijk werk, ook bij hoger-opgeleide groepen, sterk ontwikkeld. In veel huishoudens is de apparatuur ook beschikbaar. De inzet daarvan voor hobby en liefhebberij lijkt daarom voor de hand te liggen.

Het SCP signaleert vooral een actievere tijdsbesteding onder de niet-(beroepsmatig)actieven in 1980 in vergelijking met 1975, maar dat zou ook aan de andere samenstelling van de groep niet-actieven kunnen liggen, waarvan inmiddels meer jongere, hoger-opgeleide mensen met een actievere leefstijl deel van zijn gaan uitmaken 20). Die grotere activiteitendrang blijkt echter ook voor de werkende mannen en vrouwen en voor de huisvrouwen te gelden, zij het in wat mindere mate. Mij lijkt het daarom plausibel dat zich een algeme-

14) Zie noot 11.

15) W. Knulst en L. Schoonderwoerd, op. cit., blz. 125, tabel 5.8.

16) *Sociaal en cultureel rapport 1980*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1980, blz. 263, tabel 12.4.

17) S. Linder, *The harried leisure class*, Columbia University Press, N.Y., 1970.

18) *Sociaal en cultureel rapport 1982*, Sociaal en Cultureel Planbureau, 1982, blz. 142, tabel 8.3., resp. 146, tabel 8.12.

19) W. Knulst, *Veel tijd en weinig geld bevordert zelfbouw niet*, *Wonen/TABK*, juli, nr. 14, 1983, blz. 18.

20) *Sociaal en cultureel rapport 1982*, Sociaal Cultureel Planbureau, 1982, blz. 141.

nere activering van de leefstijl voordoet in de vrijetijdsbesteding. Hobby en liefhebberijen zullen ook niet zozeer solitaire bezigheden zijn, maar gepaard gaan met allerlei groepsvorming. In toenemende mate zal rond dit soort activiteiten veel informatie-uitwisseling en communicatie plaatsvinden.

Dat laatste geldt nog meer voor de sport. In 1980 was in de sportbeoefening een nog sterkere groei aanwijsbaar, overigens meer in de participatiegraad dan in de gemiddelde duur van de beoefening (21). Of de sportbeoefening ook verder gevoelig zal blijken voor toename van vrijetijd lijkt toch onzeker. Weliswaar wordt het sporten meer gewaardeerd, maar het vaak kostenintensieve karakter van veel sporten zal ook hier tot een selectievere participatie leiden; men zal voorkeur vertonen voor „goedkopere” sporten en minder sporten tegelijk bedrijven. De positieve invloed van een hoger-opleidingsniveau en van vroegtijdige ervaring met sport zal bovendien door de toenemende ontgroening en vergrijzing worden geneutraliseerd en tot een stabilisering van de sportdeelname voeren. De afkeer van regulering en strakke organisatie zal de voorkeur voor recreatiesporten meer versterken en de vrijblijvendheid in de deelname doen toenemen.

De thans intensief gevoerde acties onder de z.g. niet-actieven en onder vrouwen tot deelname aan sport zouden de sportbeoefening door deze groepen kunnen verhogen. Dat succes zal vooral afhankelijk zijn van de mate waarin de geboden mogelijkheden ook voorzien in de contactbehoefte onder deze groepen. Het collectieve sportbedrijven zal enerzijds bijdragen aan een doorbreking van het isolement vanuit de betrokkenen gezien, anderzijds zal het door zijn demonstratief karakter de buitenwacht meer uitdagen tot aanvaarding van dit soort tijdsbesteding door niet-werkenden.

De toekomstige ontwikkeling van toerisme en verblijfsrecreatie zal de invloed van de versoebing te zien geven, zowel in een geringere deelname aan buitenlandse reizen, in de kortere duur daarvan en de lagere frequentie als in goedkopere vervoers- en logiesvorm. De binnenlandse recreatie en vakantie zullen daar in zijn goedkopere vormen van profiteren.

De onderliggende trends

Het geschetste beeld blijft op deze manier misschien betrekkelijk concreet, maar tegelijk ook verbrokkeld en onoverzichtelijk. De meest karakteristieke veranderingen die in de vrijetijdsbestedingen moeten worden verwacht zijn ons inziens:

- een verschuiving van een consumptieve en receptieve leefstijl naar een meer produktieve en actieve, met name in de omgang met media;
- een verschuiving van een toenemende variatie in het vrijetijdsbestedingspatroon naar een grotere selectiviteit en specialisatie per persoon. De verscheidenheid tussen personen neemt echter toe;
- een verschuiving van „geldintensieve” bezigheden naar tijdsintensieve;
- een toeneming van de informatietransfer rond vrijetijdsactiviteiten;
- een afname van het private en solitaire karakter en een toename van de associatievorming in de vrijetijd.

Deze ontwikkelingen in de vrijetijd hangen uiteraard nauw samen met de veranderingen in de hele samenleving. Zonder hier de hele problematiek van de verzorgingsstaat-in-crisis bij te halen — dat zal door anderen wel beter worden gedaan — dient toch te worden beseft dat de sociale gevolgen van arbeidsduurverkorting zich waarschijnlijk gaan afspelen in omstandigheden die zich bij eerdere inkrimpingen van de arbeidstijd niet eerder hebben voorgedaan, nl. een massale toename van tijd, gepaard met een navenante of grotere reductie in financiële middelen. Het is waarschijnlijk te eenvoudig om hiervan het omgekeerde effect te verwachten als van de tegengestelde condities zoals die zich in de vorm van een versneld toenemende welvaart voordeden, omdat niet alleen de economische ontwikkeling hiervoor bepalend is, maar ook de achter deze materiële vooruitgang liggende sociaal-culturele aspecten van het moderniseringsproces. De economische nul- of min-groeisituatie is sociologisch nog nauwelijks verkend en ook de grondtrekken van een maatschappij waarin het werken in traditioneel-moderne zin niet meer zo dominerend en centraal is als tot voor kort, is nog nauwelijks anders dan in gewaagde speculaties, waartoe ook meestal een v^{er} opgevoerde welvaart behoorde, beschreven. Het is vanuit de door ons gestelde sociaal-culturele prioriteiten gezien ook niet verwonderlijk dat we een situatie van een versoebende samenleving makkelijk verdringen. De waarden en normen die achter de idee van een economie van het genoeg steken worden allermindst in brede kring aanvaard ondanks de hier en daar waargenomen verzadigingsverschijnselen, en het is zeer de vraag of zij dat in de toekomst zullen worden.

Bálint Balla heeft in de „Ausklang” van zijn boeiende boek *Soziologie der Knappheit. Zum Verständnis individueller und gesellschaftlicher Mängelzustände* zijn gedachten laten gaan over de kenmerken van een nieuw ideaaltypen van schaarste, door hem de „Moderativ-dynamische Knappheit und Knappheitsbekämpfung” genoemd (22). Hierin wordt van de verwachting uitgegaan dat als uitvloeisel van een globale schaarstecrisis zich een nieuw schaarstebewustzijn en nieuwe maatstaven voor de waardering van schaarste zullen ontwikkelen.

De veranderingen in de waardenoriëntatie komt ons inderdaad wel als cruciaal voor, maar of het egocentrische immoralistische ethos dat Zijderveld thans zo overheersend vindt (23) met de terugval van de verzorgingsstaat zal omslaan in een nieuw en wijdverbreid „moralisme” à la Balla lijkt discutabel. Het op subjectieve beleving ingestelde menstype zal door het terugvallen van de consumptieve mogelijkheden eerder op zoek gaan, naast niet-conventionele wegen om het oude uitgavenniveau te kunnen handhaven, naar nieuwe ervaringen die aan een meer actieve benutting van persoonlijke kwaliteiten worden ontleend. Zowel de benodigde tijd, de bruikbare kennis als voldoende vitaliteit en energie zijn beschikbaar om de eigen mogelijkheden meer tot gelding te brengen in de vrijetijd. Waar ook minder dan tot nu toe maatschappelijk aanzien zal kunnen worden verworven met „display of luxury” — dat trouwens toch al veelal bestond in het bezit van meer van hetzelfde — zal de werving naar de waardering door zijn omgeving eerder tot een „display of qualities” leiden.

Q. M. van Bijsterveldt

21) Idem, blz. 142, tabel 8.3.

22) Bálint Balla, *Soziologie der Knappheit. Zum Verständnis individueller und gesellschaftlicher Mängelzustände*, Ferd. Enke-Verlag, Stuttgart, 1978, blz. 167-168.

23) A. C. Zijderveld, Het ethos van de verzorgingsstaat, *Sociale Wetenschappen*, jg. 22, nr. 3, blz. 199.